

Metodologická specifika vícenásobných výzkumů religiozity

MIROSLAV FORET

Ústav pro výzkum společenského vědomí
a vědeckého ateismu ČSAV, Brno

V poslední době, v důsledku dalšího rozvoje marxisticko-leninské sociologie, se věnuje stále větší pozornost metodologickým zvláštnostem opakovaných a srovnávacích empirických výzkumů. Zejména v Sovětském svazu je tato orientace zvláště patrná (viz literatura). Více než deset let se objevují praktické případy opakování rozsáhlých sociologických výzkumů, přinášející řadu nových teoretických otázek při jejich přípravě, realizaci i vyhodnocování. Obdobné přístupy se postupně stávají velice aktuálními i u nás, mimo jiné také při výzkumech religiozity a ateismu. Na některé specifčnosti opakovaných a srovnávacích výzkumů, které chápeme jako zvláštní případy širší problematiky vícenásobných empirických výzkumů vůbec, se pokusíme v následujícím textu nejen upozornit, ale současně na vybraných praktických příkladech z nedávno realizovaných rozsáhlých zkoumání religiozity a ateismu demonstrovat jejich praktický přínos i náročnost.

Vícenásobný empirický výzkum

Obvykle při závěrečné analýze, a nejen při empirických výzkumech religiozity, se před námi otázky a problémy častěji jaksi spíš otevírají než zodpovídají a uzavírají. Tento zdánlivý výzkumnický paradox nepostrádá logiku. Odpovídá úrovni teoretických znalostí a zvláště potom praktických zkušeností, s nimiž k empirickým výzkumům religiozity doposud přistupujeme. Takové výzkumy jsou u nás stále ještě záležitostí poměrně značně skromnou — mimo jiné i svým malým početním zastoupením jak specialistů v dané oblasti, tak také rozsahem a počtem empirických šetření. Navíc i sebelépe připravený výzkum je podstatnou měrou omezen obvyklou jednorázovostí a v každém případě zůstává bohužel příliš letmým a kusým nahlédnutím do složité povahy a vztahů sledovaných sociálních jevů a problémů. Proto lze rozhodně považovat za mnohem přínosnější výzkumy, jimž podle jejich koncepce a výzkumné strategie říkáme vícenásobné a o nichž chceme uvést něco bližšího.

Co rozumíme vícenásobným výzkumem?

Stručně a obecně vyjádřeno: za vícenásobný výzkum považujeme v zásadě každý empirický výzkum, který se nespokojuje s jednorázovým zkoumáním dané sociální reality a problematiky, ale naopak se jím věnuje několikrát. K témuž sociálnímu jevu či procesu se s různými přiblíženími a odstupy vrací a zkouší jej poznávat odlišnými způsoby. Důležitou roli přitom sehrávají především následující tři stránky konkrétní poznávací situace:

- a) nástroj zkoumání;
- b) objekt zkoumání;
- c) čas zkoumání.

V realitě ovšem existuje samozřejmě velice široká škála stupňů rozdílnosti

či naopak shody ve všech třech uvedených aspektech. Výzkumný nástroj může být totožný, nebo zčásti pozměněný, popřípadě zcela odlišný atd. Podobně lze postupovat i s objektem výzkumu, a konečně také s časem. Vzájemnými kombinacemi stupňů shody, resp. rozdílnosti, těchto tří stránek by jistě bylo možné vyčlenit množství různých kategorií vícenásobných výzkumů. Podstatné se zdají být zejména následující tři:

1. *Víceinstrumentální výzkumy* — problematika se zkoumá na stejném sociálním objektu různými výzkumnými nástroji. Přístup tedy předpokládá důkladné *znalosti* metodologicko-gnozeologických principů a podstatných stránek jednotlivých uvažovaných výzkumných postupů, stejně jako dostatečné *praktické zkušenosti* s jejich použitím, zejména s ohledem na jejich vzájemné metodologické příbuznosti, resp. rozdílnosti, ale také zastupitelnosti, zvláštnosti apod. Díky nárokům na teoreticko-metodologickou i praktickou preciznost bychom jej považovali spíše za intenzivní. Konkrétním příkladem by mohly být dejme tomu psychologické prvky, plnicí v případě religiozity, chápáné jako složitý a multidimenzionální společenský jev, důležitou úlohu. Sotva je lze zcela postihnout běžnými sociologickými postupy. Nepochybně adekvátnější by v těchto případech bylo použití speciálních psychologických testů a nástrojů.

2. *Víceobjektové výzkumy* zjišťují danou problematiku stejnými postupy na různých sociálních objektech. Sledované sociální problémy se mají objevit srovnáním zjištěných výsledků (věcných i vývojových vztahů) na různých objektech. Touto poněkud extenzivní cestou se získává jakási mozaika výsledků, poskytujících tematicky v zásadě stále týž obraz, avšak z různých sociálních prostředí, v různých barvách i odstínech. Zvláštním případem těchto výzkumů jsou mezinárodní komparace.

3. *Opakované výzkumy*, při nichž se může sledování různými výzkumnými nástroji (víceinstrumentální) nebo různých objektů (víceobjektové) provádět buď synchronně, nebo naopak asynchronně. Pokud potřebujeme mít představu vzájemné neovlivnitelnosti či přesnější vzájemné porovnatelnosti dosažené úrovně objektů, postupuje se spíše současně (synchronně), kdežto zajímají-li nás vývojové posuny, dáváme přednost asynchronnímu přístupu.

Uvažované varianty vícenásobného výzkumu staví předpoklad *srovnatelnosti* získaných výsledků, který je vlastně podmínkou toho, že jsme schopni z výzkumů různých objektů či prováděných různými výzkumnými nástroji syntetizovat závěry do podoby obecnějších poznatků o zkoumaných předmětech. Proto ponecháváme v této souvislosti stranou třetí možnou variantu, při níž se různými nástroji zkoumají různé objekty. Samozřejmě, že v předchozím používání označení „stejně“ jsme nuceni chápat vzhledem k proměnlivosti sociální reality pouze relativně, v určité toleranci a přibližnosti. I při zdánlivé neměnnosti není nikdy výzkumná situace zcela totožná. V závislosti na tom mohou potom výzkumné nástroje nabývat odlišných (často nejen nepředpokladatelných, ale ke všemu také nepostižitelných) významů. Stejně tak dochází k proměnám i samotného objektu výzkumu, mimo jiné také vlivem vlastního výzkumu. Už při dvou na sobě tzv. nezávislých zkoumáních se i při vyčerpávajícím (úplném) souboru může lišit složení zkoumaného objektu. Například v důsledku demografického, přirozeného i mechanického pohybu jeho jednotek (jednotlivců, rodin). Tento rozdíl je potom mnohem výraznější u obvyklých výběrových postupů. Obdobné proměny však prodělává také zkoumaný předmět. V něm zahrnuté sociální problémy se sice mohou z pohledu výzkumníka jevit jako zdánlivě totožné pro všechny sledované případy zejména v obecnější poloze, ve skutečnosti ovšem z hlediska zkoumaných jednotek, které jsou v této situaci rozhodující, nabývají různých významů. Například určité otázky mohou

díky odlišné sociální situaci získávat, nebo naopak ztrácet na aktuálnosti, zajímavosti, obsažnosti apod. Jejich váha a význam závisejí na konkrétním sociálním kontextu, v němž jsou zjišťovány. Pokud bychom chtěli shrnout základní přínosy vícenásobných výzkumů, potom by bylo třeba v první řadě podtrhnout jejich význam pro důkladnější postihu *podstatných rysů* sledovaných sociálních jevů. Vícenásobnost umožňuje prohloubit poznání nejen jednotlivých stránek, ale také lépe postihnout vzájemné vztahy a souvislosti, všimnout si vlivu odlišných podmínek, popřípadě dalších intervenujících faktorů. Hlavně však možný diachronní pohled zachycuje *dynamickou stránku* sociálních problémů. Vedle těchto a mnohých dalších věcných přínosů, přispívajících k poznání sociální reality, jsou vícenásobné výzkumy přínosem také pro vlastní rozvoj *metodologických postupů*. Prověřují hodnoty získaných věcných poznatků a z nich vytvořených závěrů, stejně jako meze a schopnosti použitých výzkumných nástrojů, jimiž byly empirické informace získány a shromážděny. Zásadní metodologický přínos je nutné spatřovat zejména v diachroničnosti pohledu. Stejně informace z určitého sociálního objektu za různá časová období (resp. různé časové okamžiky) zakládají možnost budovat údajovou bázi ve formě časových řad a být tak důležitým podkladem k prognostickým úvahám a úlohám, které chtějí při svém rozpracování vývojových přehledů sociálních problémů vycházet i z dosavadních *empiricky* zjištěných vývojových změn.

Je pochopitelné, že díky naznačeným přednostem se vícenásobné výzkumy i přes své četné nároky a složitosti dostávají stále více do pozornosti také při koncipování empirických výzkumů religiozity. Zejména ve své snad nejznámější podobě tzv. opakovaných šetření. Jelikož právě opakované výzkumy religiozity představují v současnosti jeden z velice aktuálních přístupů empirického zkoumání, všimněme si alespoň některých zobecňujících zkušeností a zásad, k nimž v této souvislosti dospěli na základě dlouholetých a bohatých praktických zkušeností sociologové v Sovětském svazu.

Ještě dříve si však uveďme vymezení některých zpřesňujících označení, jichž se při členění opakovaných a srovnávacích výzkumů používá. Přestože doposud ani v sovětské sociologii není tato záležitost jednoznačně vyřešena. (1) v dalším výkladu budeme vycházet z pojetí V. A. Jadova [Jadov 1985 : 19], který rozlišuje:

- 1) *mezinárodní a meziregionální výzkumy*, jejichž cílem má být odhalení obecného i specifického v sociálně ekonomické povaze kultury, historie, podmínek a životních způsobů různých národů a regionů;
- 2) *opakované panelové výzkumy*, realizované podle stejného postupu na tomtéž výběrovém souboru se stejnými metodami a procedurami;
- 3) *opakované kohortní výzkumy* zaměřené na určitou věkovou skupinu jako na objekt dlouhodobého zkoumání;
- 4) *opakované trendové výzkumy*, realizované s cílem zachytit na tomtéž objektu tendence (trendy) sociálních změn a rozvoje.

Metodologické zkušenosti z opakovaných šetření

Sovětští autoři G. I. Saganěnko a V. A. Jadov hned v úvodu své práce napsali: „Metodika sběru informace je v opakovaném výzkumu podřízena jeho hlavní-

(1) Například P. O. Kenkmann píše o „srovnatelných“, „opakovaných“ a „panelových“ výzkumech [Kenkmann 1983 : 126—127]. Litevský sociolog A. Ejgirdas počítá k diachronním výzkumům: 1. panelové, 2. retrospektivní, 3. kohortní a 4. opakované [Ejgirdas 1983].

mu úkolu – vyjasnit, jak se v čase změnil zkoumaný objekt, jaký mají odhalené změny rozměr, obsah, směr a příčiny“ [Metodičeskije 1982 : 211]. Již z toho jsou patrné některé mimořádné metodologické nároky, jež s sebou každý opakovaný výzkum přináší. Předně předpokládá postižení *podstatných vlastností* objektu. Takových, které jsou důležité nejen pro vývoj samotného objektu, ale současně také z hlediska zkoumaného předmětu – tzn. sociálních jevů a problémů, jež nás v daném případě zajímají. Úkol zachytit změny, které se udály v uplynulém čase, potom nutně vede k požadavku maximálního zachování těchže metodických a organizačních podmínek výzkumu. Sovětští autoři deklarovali tuto podmínku následovně: „... zachycovat v opakovaném výzkumu zkoumaný objekt tímtož souborem charakteristik jako ve výchozím výzkumu“ [Metodičeskije 1982 : 211]. Jakákoli změna metodicko-organizačních podmínek, podstatnými počínaje a zdánlivě drobnými úpravami výzkumných nástrojů (včetně takových, jako jsou například formulace otázek, jejich varianty odpovědi, umístění a pořadí v dotazníku) konče, se totiž může stát faktickým zdrojem rozdílů v získaných hodnotách, mylně leckdy automaticky pokládaných za objevené změny ve vývoji sledovaného objektu a vysvětlovaných nejrůznějšími vlivy.

Jenomže sociální realita se neustále mění, stejně jako význam těchto změn pro řídící praxi. Obsahová náplň předmětu opakovaného výzkumu nemůže být tudíž ani při zachování těchže pojmů a terminů neměnná. V. A. Jadov napsal: „Při opakovaných výzkumech spočívá složitost v tom, že v průběhu času se objevují nové jevy a procesy, nové sociální problémy, které se dříve nedaly předvídat. Proto metodiky „základního“, tj. prvního šetření nelze úplně a beze změn použít při opakování“ [Jadov 1985 : 21].

Navíc ke každému opakovanému výzkumu přistupuje výzkumník zpravidla obohacen o předchozí zkušenosti a poznatky. Zkoumaný sociální problém vidí poněkud přesněji, což pochopitelně nakonec vede k tomu, že „rozpracování metodiky sběru dat nemůže být v opakovaném výzkumu redukováno na pouhé opakování metodiky výchozího výzkumu. Její změny mají objektivní důvody, vyplývající za prvé ze složitosti a mnohofaktorovosti sociálních objektů, za druhé z konkrétního stavu výzkumné situace v sociologii: ze stupně rozpracovanosti metodologických základů sociologického výzkumu, z existence empiricky podložených kritérií kvality metodik a také z informací o tom, jak působí různé metodologické přístupy na obsah získaných údajů“ [Metodičeskije 1982 : 213]. Proto sovětští sociologové na základě svých zkušeností s opakovanými výzkumy doporučují řešit při projektování (koncipování) těchto výzkumů celý komplex vystupujících specifických metodologických otázek, z nichž za nejpodstatnější považují následujících pět:

1. Rozlišení poznávacích cílů a úkolů výchozího a opakovaného výzkumu, s přihlédnutím zejména k otázce rozšíření nebo libovolné jiné modifikace koncepce opakovaného výzkumu, které jsou možné pouze za podmínky, „že v etapě sběru dat nepovedou ke změně konečných výsledků“ (2) [Metodičeskije 1982 : 214].
2. Vymezení metodické strategie opakovaných výzkumů tak, aby metodika sběru dat použitá ve výchozím výzkumu zůstala při rozšíření komplexu zkoumaných úloh nedotknuta, zachovala si úplnost a metodickou specifičnost i tehdy, jestliže v opakovaném výzkumu budou přidány nové procedury.

(2) V této souvislosti například V. A. Jadov upozorňuje: „Jelikož pořadí otázek v dotazníku ovlivňuje obsah výpovědi respondenta, všechny body informací, kopírujících základní metodiku, je třeba předkládat na začátku dotazníku opakovaného výzkumu a nové až po nich“ [Jadov 1985 : 21].

3. Sekundární analýza výsledků výchozího výzkumu z hlediska hodnocení kvality metodiky použité ke sběru informací s cílem vyloučit na základě empirických výsledků takové výzkumné nástroje, které se prokázaly jako chybné, nefunkční apod.
4. Vypracování speciálních metodických procedur k zabezpečení úkolů opakovaného výzkumu do podoby, v níž je schopna logicko-teoretické prověrky svých kvalit.
5. Prověrka metodiky opakovaných výzkumů — kritická analýza kvality připravovaného projektu metodiky: za prvé její logické přiměřenosti ve vztahu k hledané informaci a za druhé empirické přiměřenosti k možnostem respondenta jako zdroje informací.

Na základě toho všeho docházejí potom sovětští autoři k závěru, že „opakované výzkumy mají složitou gnozeologickou a metodologickou strukturu. Metodika výchozího výzkumu se zpravidla zahrnuje do rozvinutější a dokonalejší struktury opakovaného výzkumu jako jeho pevná, avšak relativně samostatná součást. Přitom úkolem autorů metodiky opakovaných výzkumů zůstává zabezpečit jejich co nejúplnější srovnatelnost s metodikou výchozího výzkumu“ [Metodičeskije 1982 : 215].

Samozřejmě, jak poznamenává V. A. Jadov: „Nejlepší srovnatelnosti dat... se dosahuje tehdy, když už při realizaci prvotního výzkumu se počítá s jeho opakováním“ [Jadov 1985 : 21]. V naší výzkumné praxi je však taková situace doposud spíše ojedinělá. Převážná většina málo početných opakovaných výzkumů se zatím realizuje ve zcela na sobě nezávislých krocích. V prvním jde o provedení jednorázového, příležitostného a ukončeného šetření, k němuž se zadavatel či realizátor po letech vrátí a rozhodne se jej podruhé zopakovat. Jakmile by se však již při prvotním výzkumu dopředu počítalo s jeho opakováním, přineslo by to do celé přípravy zcela určitě některé nové metodologické prvky. Například by nutně byly zjišťovány i takové položky, které by se v době prvotního zkoumání téměř nevyskytovaly, nebo pouze velice stopově, zatímco pro budoucí opakování by se předpokládalo, že představují perspektivní cíl či směr vývoje, který je žádoucí vyjádřit srovnáním s hodnotami minulého stavu. Zcela evidentní je tato otázka u mnohých položek životního způsobu, především ve sféře postupujícího hromadného zvyšování úrovně vybavenosti novinkami a s nimi spjatými aktivitami.

Vícenásobné výzkumy religiozity u nás

Přehlédneme-li zhruba dvě desítky rozsáhlejších empirických výzkumů religiozity, jež se u nás v průběhu uplynulých čtyřiceti let uskutečnily, zcela jednoznačně mezi nimi převažují a zvláště v minulosti převažovaly výzkumy jednorázové. Rozhodně se však nedá tvrdit, že by vícenásobné výzkumy byly v našich empirických výzkumech religiozity naprosto neznámou záležitostí. Naopak, v posledních desetiletích se dokonce vyskytly ve více formách. Například za víceobjektový výzkum můžeme považovat rozsáhlý empirický výzkum světónázorových a hodnotových orientací středoškolské a učňovské mládeže ve vztahu k religiozitě, uskutečněný v Jihomoravském kraji na sklonku roku 1979, kde jako relativně samostatné objekty figurovaly všechny jednotlivé typy středních škol a odborných učilišť [Křenek—Pavlincová 1982]. Naproti tomu za zvláštní případ vcelku běžně prováděného opakovaného výzkumu lze označit četná longitudinální světónázorová šetření studující, zejména vysokoškolské mládeže, při nichž se celý ročník studentů obvykle chápe jako určitý soubor

respondentů panelového (nebo spíše kohortního) typu, výzkumně sledovaný v různých okamžicích během celé doby svého několikaletého studia. (3)

V dané souvislosti je předně třeba si uvědomit to, že u nás se otázky religiozity téměř vždy zkoumají v širším kontextu. Například v rámci světonázorové a hodnotové orientace, společenského vědomí, politických postojů, morálky, mezilidských vztahů apod. Tento širší obsahový rámec výzkumů religiozity je nutné pokládat za přínosný pro bližší objasnění sledovaných otázek, zvláště potom v širších souvislostech a návaznostech. Na druhé straně však bývá vlastní předmět výzkumu nazírán z různých pohledů. Podle konkrétních souvislostí dostávají potom výpovědi respondentů svůj přesnější význam, na což někdy výzkumníci při interpretacích získaných výsledků zapomínají. Otázky týkající se náboženského vědomí a chování je možné zjišťovat v různých podobách. Jednak přímo, jako vztah zkoumaného jedince k náboženské víře a k praktikování náboženských obřadů, včetně jeho účasti na nich, jednak nepřímo, prostřednictvím dotazu na některé znalosti a vědomosti z této oblasti. Ve zcela jiné poloze pak budou formulovány názory na obecné vztahy mezi společností a náboženstvím. Zatímco v prvním případě dostává výzkumník především obraz o osobním vědomí a názorech dotázaného na náboženství, ve druhém případě vystupuje respondent především v roli experta (posuzovatele), který hodnotí a posuzuje například následující otázky: „Umožňuje naše socialistická společnost věřícím svobodný náboženský život?“ nebo „Zapojují se věřící do budování naší socialistické společnosti?“ Pochopitelně předpokládáme, že dotázaní budou odpovídat na základě svého osobního hlediska a svých zkušeností. Přes veškerá upozornění a vysvětlení toho, jak se má otázka chápat, skrývá se již v samotné této obecné poloze nebezpečí, že respondenti budou spíše než svoje vlastní názory tlumočit stanoviska jedné skupiny o druhé — tzn. věřících o společnosti, nebo naopak společnosti o věřících.

Snaha zachovávat při opakovaných šetřeních postup předešlého výchozího šetření, povýšená dokonce na nutnost, mimochodem vyvolanou ničím menším než potřebou vzájemné porovnatelnosti získaných výsledků z různých výzkumů, zakládá ve své podstatě několik možných a dost vážných nedorozumění. Především ve své přehnané absolutizaci by nakonec musela vést k naprosté stagnaci empirických výzkumů religiozity, neboť každé další opakování by bylo pouhým aktualizováním výchozích poznatků. Na druhé straně tato nutnost vnáší do výzkumnické praxe zcela nová kritéria hodnocení výzkumných nástrojů. Důvodem užívání určitého výzkumného postupu přestává být čistě jeho teoretická či metodologická propracovanost, přínosy řídicí praxi atd., ale zcela nové *ohledy na jeho předchozí použití*. Zvláště zarážející to bývá u nástrojů obsahově problematických, u nichž jediným, bohužel však rozhodujícím argumentem pro jejich aplikaci je právě a pouze přínos pro dlouhodobou srovnatelnost vývoje a proměn sledovaných hodnot jevu. Příkladem může být otázka, v níž má dotázaný odpovědět zda věří v boha, přičemž má k tomu použít následující varianty: 1. věří v boha, 2. připouští jeho existenci a 3. nevěří v boha. Je zřejmé, že není dost dobře možné připouštět existenci boha, aniž by v něj člověk zároveň nevěřil. V tomto smyslu je tedy vlastně druhá

(3) Příkladem je longitudinální výzkum *Sociální a politický profil studentů UK*, realizovaný studijně metodickým střediskem Ústavu marxismu-leninismu UK. Z metodologických zkušeností stojí v této souvislosti za upozornění následující: „Z hlediska potřeby empirického zachycení dynamiky sociálních jevů představuje longitudinální výzkum, který na základě řady průřezových snímků dynamizuje statický obraz sociálního jevu, velmi adekvátní strategii. Jeho nedostatkem však je, že dynamiku zachycuje pomocí statického výzkumného nástroje“ [Munk—Buriánek 1980 : 197].

varianta totožná s prvou, i když se na první pohled jeví méně závažnou, jako by nevyžadovala (či nepředpokládala) víru. Otázka na víru v boha je tedy ve své podstatě dichotomické, alternativní povahy. Avšak přesto se při celostátních výzkumech religiozity doporučuje používat uvedenou trojvariantní podobu, a to z jediného důvodu – takto byla zformulována v prvním poválečném empirickém výzkumu religiozity Československa v roce 1946 a takto tedy umožňuje přesné srovnání vývojových proměn klíčové otázky náboženského vědomí za celé dlouhé období.

Mimořádně příhodná situace pro vícenásobné zkoumání náboženského vědomí a chování obyvatel ČSSR se naskytla v polovině osmdesátých let. Na podzim 1983 a na jaře 1984 realizovaly společně Ústav pro filozofii a sociologii CSAV v Praze s Ústavem filozofie a sociologie SAV v Bratislavě rozsáhlá šetření společenského vědomí obyvatel ČSR a SSR, zaměřená především na otázky diferenciačních procesů a perspektiv rozvoje naší společnosti.

V podzimní fázi se *nejprve* prováděly dvě varianty (dále označované A a B) tohoto výzkumu na dvou zcela odlišných výběrových souborech obyvatel ČSR. Přestože se varianty obsahově od sebe navzájem značně lišily (v každé byl použit jiný záznamový arch), z hlediska našeho zájmu je podstatné, že v obou byla při rozhovoru položena mimo jiné třicetipoložková baterie životních hodnot a cílů, jejíž součástí byla také otázka na víru v boha a život podle náboženských zásad. V jejím hodnocení se objevily na první pohled určité rozdíly:

Věřit v boha a žít podle náboženských zásad	1 — není to prakticky vůbec důležité	2 — trochu to má význam, ale malý
varianta A	58,1 %	25,6 %
varianta B	61,0 %	24,4 %
3 — je to poměrně dost důležité	4 — patří to mezi nejdůležitější věci	celkem
9,5 %	6,8 %	100 %
10,2 %	4,4 %	100 %

Ze statistického hlediska jsou uvedené rozdíly zanedbatelné a výsledky obou výzkumů lze v této poloze považovat za shodné.

Také při porovnávání četnosti na úrovni jednotlivých krajů se zdály být patrné odlišnosti. Po všech stránkách jakoby dostala naše otázka vyšší (příznivější) pronáboženské hodnocení ve variantě B než ve variantě A. Ovšem uvědomíme-li si, že například zastoupení Jihočeského kraje činilo v rámci zkoumaného souboru v obou případech 65. resp. 68 jedinců, potom tedy změna hodnocení jednoho respondenta představuje v relativních četnostech téměř 2 % a je tudíž jasné, že také z tohoto pohledu se nejedná o rozdíly nijak významné. To konečně potvrdila i korelační analýza, která zejména v obou nenáboženských variantách (tzn. 1 a 2) přinesla velmi vysokou statistickou souvislost mezi výsledky obou výzkumů ($r = 0,8$ a $r = 0,79$).

Souhrnně tedy oba na sobě nezávislé a prakticky ve stejnou dobu (podzim 1983) uskutečněné výzkumy obyvatel ČSR shodně potvrdily výrazně převažující nenáboženskou orientaci ve sféře životních hodnot.

Druhé vícenásobné porovnání umožnila skutečnost, že na jaře 1984 se realizovala varianta výzkumu B také na Slovensku a pokryla tak celou ČSSR.

Koncem téhož roku totiž uskutečnil Federální statistický úřad v Praze mikrocensus (samozřejmě opět na jiném výběrovém souboru obyvatel ČSSR než měla varianta B). v jehož rámci se znovu objevila zmiňovaná třicetipoložková hodnotová baterie, včetně naší otázky na náboženskou víru a život podle náboženských představ. Tim bylo možné provést srovnání také na celospolečenské úrovni. Na základě statistického testu byly však rozdily v celkovém rozložení četností opět shledány ze statistického hlediska jako malé a nepodstatné.

Stejný závěr přinesla také korelační analýza na úrovni jednotlivých krajů, zde zejména obě krajní hodnocení (tzn. varianty 1 a 4) dosáhly velmi vysoké a statisticky významné korelace ($r = 0,8$ a $r = 0,9$).

Oba celostátní výzkumy realizované na dvou odlišných výběrových souborech přinesly i za ČSSR shodné výsledky.

Právě na této celostátní úrovni bylo provedeno také *třetí* vícenásobné porovnání. Začátkem roku 1985 totiž zopakoval Ústav pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu v Praze celostátní výzkum religiózního a náboženského vědomí obyvatel ČSSR. Zvolili jsme si dotaz, zda lidé věří v boha a získané výsledky jsme porovnali (opět na úrovni krajů) s hodnocením víry v boha a života podle náboženských představ, jak je poskytl mikrocensus. Vztah mezi podílem těch, kteří ve výzkumu veřejného mínění prohlásili, že věří v boha, a podílem těch, kteří v mikrocenzu hodnotili víru v boha jako velmi důležitou, byl mimořádně vysoký — $r = 0,9$. Shodné zastoupení nízkého podílu odpovědi pronáboženského typu se nezdá být na celostátní úrovni ovlivněno ani výběrovým souborem, ani formulací a formou dotazu.

Čtvrté, vícenásobné srovnání nabízel výše zmíněný, po pěti letech opakovaný celostátní výzkum religiózního a ateistického vědomí obyvatel ČSSR, realizovaný Ústavem pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu v Praze. Celá řada podstatných sledovaných položek zde byla opakována v záměrně nezměněné podobě. Snad právě proto, že na rozdíl od předchozích uváděných případů vícenásobného zkoumání náboženského přesvědčení se tentokrát nepracovalo pouze s jednou otázkou, ale složitá problematika religiozity a ateismu byla sledována z více hledisek, je interpretace náročnější. Srovnání výsledků výzkumu opakovaného po pěti letech se zejména orientuje na *postížení vývoje* — jeho směru a dynamiky. Možná i proto, že vývoj v oblasti religiózního a ateistického vědomí prodělává během pětiletého období své specifické proměny, lze jej na základě dosažených výsledků celkově označit za *nadále rozporně sekularizovaný*, což zřejmě není u názorových procesů tohoto typu vůbec nic mimořádného. Uvedme si několik konkrétních příkladů:

1. marxisticko-leninská světonázorová orientace vzrostla — za pět let se podíl těch, kteří se hlásí k marxismu-leninismu zvýšil o 5 ‰, zatímco výskyt náboženského světonázoru se snížil o 2 ‰; jenomže se zvýšilo o 4 ‰ také přihlášení k jinému, nespecifikovanému světovému názoru;
2. vzrostlo pozitivní hodnocení významu vědeckého ateismu pro život, současně se však také zvýšil podíl kladného hodnocení náboženství;
3. mírně (o 2 ‰) poklesl podíl těch, kteří si přejí šířit náboženství, stejně tak však poklesl i podíl těch, kteří požadují, aby se proti náboženství aktivně vystupovalo.

Složitost a problematičnost tohoto komplexnějšího srovnávání vývoje si doložíme na dvou příkladech. (4) U otázky, zda respondent věří v boha, se uká-

(4) Zjištěné rozdíly relativních četností jsou tak malé, že je nutné je pro názorovost uvádět ve statisticky nekorektním vyjádření na desetiny procenta.

zalo, že klesl podíl věřících v boha o 2,7 ‰ a o 0,3 ‰ vzrostl podíl těch, kteří v boha nevěří. Současně však stoupl podíl osob připouštějících existenci boha o 2,3 ‰. Obdobný důkaz pokračujícího procesu odnáboženšťování přineslo srovnání odpovědí na to, zda a jak často se lidé modlí. Podíl nemodlících se například vzrostl o více než 6 ‰. Přesto, že v obou otázkách přinesly výsledky v zásadě shodné údaje o poklesu náboženského uvědomění, v prvním případě u víry v boha byly rozdíly v poklesu shledány na základě testů za statisticky neprůkazné, kdežto pokles modlení byl z tohoto hlediska hodnocen jako výrazný.

Konečně v *pátém* vícenásobném srovnání jsme si na úrovni krajů ČSSR povšimli vztahu mezi podíly hodnocení varianty víry v boha a života podle náboženských zásad jako velmi důležité, a to jak podle výsledků v mikrocenzu, tak i ve výzkumu společenského vědomí (varianta B) se statistickými ukazateli náboženského chování za rok 1984. Vztahy jsou velice těsné — hodnoty korelačního koeficientu r se pohybovaly od 0,96 až po 0,74, přitom v sedmi z devíti měření byly hodnoty r vyšší než 0,81. S pozitivním hodnocením víry v boha v obou výzkumech vědomí nejtěsněji souvisel podíl církevních sňatků ($r = 0,96$ a $r = 0,88$). Zdá se tedy, že statistický ukazatel podílu církevních sňatků nejlépe odpovídá i úrovni náboženského přesvědčení, i když také u ostatních tří ukazatelů byly souvislosti, jak bylo uvedeno, dost vysoké. Na druhém místě skončily podíly církevních křtů ($r = 0,88$ a $r = 0,81$), na třetím církevní pohřby — dosáhly $r = 0,87$ a $r = 0,77$ a na čtvrtém podíly žáků zapsaných do náboženství ($r = 0,86$ a $r = 0,74$).

Srovnání vývojových změn

Speciální okruh metodologických problémů opakovaných výzkumů představují otázky hodnocení úrovně a spolehlivosti zjištěných vývojových změn. Jsou vlastně jakýmsi završením předchozích teoretických i praktických postupů. (5) V knize *Sovetskaja sociologija, tom II* je jim dokonce věnována celá samostatná kapitola *Metodologičeskije problemy ocenki naděžnosti sdvigov pri povtornych issledovanijach*. Sovětské sociologové v ní čerpají ze zkušenosti po patnácti letech opakovaného výzkumu mladých dělníků leningradských závodů, při němž výchozí šetření se provádělo v letech 1961–1962. Jak je pro marxisticko-leninskou sociologii charakteristické, i při interpretaci sledovaných vývojových změn připisuje prvořadou úlohu co nejdůkladnějšímu vypracování výchozích hypotéz. Tyto hypotézy by pochopitelně měly být hotovy dřív, než se přistoupí ke srovnání výsledků výchozího a opakovaného výzkumu. Další důležitou otázkou této přípravné fáze interpretace je rozlišení změn podle jejich charakteru. Zejména při výzkumu mladých dělníků, kdy interval mezi oběma sběry informací činil 15 let, bylo nutné odlišovat celkové sociální změny, k nimž za tak dlouhou dobu došlo, od individuálních, většinou vyplývajících z životního cyklu. Nejobecnější, ale zároveň také nejdůležitější hypotéza opakovaného výzkumu se týká vztahů strukturních procesů a změn v úrovni, intenzitě, kvalitě atd. jednotlivých dílčích ukazatelů sociálních jevů. „Je jasné, že odhalení změn ve strukturních vztazích svědčí o podstatě společenských změn, kdežto proměny jednotlivých kvantitativních charakteristik sledovaných procesů jsou pro hodnocení sociálního pokroku v dané oblasti faktem bytí vážným, přece jen však méně podstatným“ [Metodologičeskije 1982 : 233].

Ovšem jak sami sovětské autoři dále konstatují, mimořádně složitou metodo-

(5) V naší literatuře na některé z těchto problémů již dříve upozornily například práce [Charvát 1975; Filipcová—Filipec 1976; Vodáková 1978].

logickou úlohu představuje následující analýza a hodnocení změn. „Obvyklý způsob srovnávání dat z opakovaného (a srovnatelného) výzkumu vypadá následovně: přímo se vztáhnou některé statistické ukazatele, poměří se významnost změn, učiní se závěr o jejich podstatě na základě charakteristik velikosti výběru a hodnot různých statistických parametrů“. Důležitou roli přitom hraje velikost chyby výchozího měření, neboť „úroveň změny se může nakonec ukázat podstatně menší než velikost chyb při získávání výchozích dat. Zhodnocení významu změn se znalostí chyb prvotního měření je každopádně prvořadým úkolem při hodnocení podstaty vývojových změn“ [Metodologičeskije 1982 : 234]. Stejně závažným problémem je posouzení směru těchto změn u každého respondenta, neboť „analýza individuálních změn je pro pochopení obecných mechanismů formování a proměn vztahu k práci na úrovni osobnosti dělníka neméně důležitá. Pochopitelně, výzkum *individuálních* změn spolu se skupinovými je rovněž podstatným vkladem do rozpracování obecné metodologie komparativních a opakovaných výzkumů a poskytuje nové poznatky o mechanismech sociálně individuálních změn“ [Metodologičeskije 1982 : 235]. Při vlastním porovnávání vývoje vycházejí sovětsští autoři z poznatku, že „velikost změny musí být větší než chyby spolehlivosti o tolik, aby bylo možné s jistotou zachytit změny objektu. Přitom je nutné vzít v úvahu spolehlivost objektu v okamžiku výchozího základního šetření i v okamžiku šetření opakovaného“ [Metodologičeskije 1982 : 235]. Málodky však bývají výzkumníci při výchozím výzkumu natolik prozíraví, aby pamatovali a při své práci stihli brát ohledy na možná budoucí opakovaná šetření. Proto většinou údaje o spolehlivosti dat z výchozího výzkumu chybí. Zejména u výzkumů prováděných před mnoha lety. Potom nezbývá nic jiného než se spokojit se spolehlivostí zjištěnou pouze při opakovaném výzkumu. Pokud však i tato chybí, je v krajním případě nutné nezapomenout na to, že „hranice závěrů musí být mnohem širší než kolik předepisují výběrové chyby. A čím je objekt méně stálý, tím striktněji je třeba hranice vymezit, aby bylo možné označit změnu za podstatnou“ [Metodologičeskije 1982 : 236].

Často se ovšem stává, že výpočty souhrnných změn podávají odlišné výsledky od výpočtů individuálních změn. Jaký je tedy mezi nimi podstatný rozdíl? „Podstatná souhrnná změna, překrývající různorodé individuální změny, svědčí o vlivu obecných faktorů, zatímco změna na individuální úrovni je výsledkem působení jak obecných, tak také zvláštních podmínek života každého ze zkoumaných objektů. Pro sociologa představují zvláštní zájem obecné, nikoli individuální změny“ [Metodologičeskije 1982 : 243]. Jsou totiž podstatné zejména ze sociálně psychologického hlediska. Umožňují sledovat, jaké stránky sociální situace působí na stabilitu hodnotové orientace, jaké vlivy jsou naopak příčinou toho, že orientace a hodnoty se stávají labilními, pružnými.

Také pro hodnocení významu těchto souhrnných změn vypracovali sovětsští sociologové metodologické pravidlo, které zní: „Změnu mezi dvěma souhrnnými jevy je možné pokládat za podstatnou, jestliže je její velikost větší než polovina velikosti chyb spolehlivosti výchozího měření“ [Metodologičeskije 1982 : 244].

V zásadě, jak upozorňuje V. A. Jadov, „problematika srovnávací analýzy je především oblastí obsahového kvalitativního přístupu a teprve potom formálně kvantitativního“ [Jadov 1985 : 20]. Proto také dodává: „Z metodologického hlediska vede hodnocení významu rozdílů (přičemž nikoli pouze v opakovaných, ale také v jednorázových šetřeních při srovnávání dvou podsouborů) k obsahovému zdůvodnění a interpretaci „míry“ rozdílů ve sledovaných kvalitativních procesech“ ... „V jednom případě rozdílů 2–3 % (jestliže jsou statisticky vý-

znamné) mohou být podstatné, v jiném — ani 20⁰/₀ rozdíly prakticky ještě nic neříkají o kvalitativním vzestupu“ [Jadov 1986 : 22].

Základní poznatky a vývojové charakteristiky religiozity ČSSR v první polovině osmdesátých let

Výsledky uvedených pěti případů vícenásobných výzkumů religiozity, realizovaných v ČSSR v první polovině osmdesátých let, umožňují formulovat některá zobecnění týkající se této problematiky. Hned úvodem je třeba vyzvednout skutečnost, že první polovina osmdesátých let neznamenal u nás ve vývoji religiozity žádný výrazný zvrat, tj. podstatný pokles nebo růst. V tomto směru se liší od vývoje světonázorové orientace v padesátých nebo na počátku sedmdesátých let. Vnitřně stabilizovaná společenská situace se však současně střetává stále se zhoršující a již tak dost napjatou mezinárodní situací, charakterizovanou především zahájením dalších, kvalitativně vyšších kol závodů ve zbrojení a s nimi souvisejícím aktuálnějším nebezpečím celosvětové válečné katastrofy. Zvýraznění agresivity ze strany nejvyspělejších kapitalistických zemí doprovází zvýšené politické a ideologické působení a tlaky využívající mimo jiné také náboženského citění některých skupin obyvatel. Tím spíše je potom možné naši stabilizovanou situaci považovat za pozitivní jev. Nadto v celé řadě zjišťovaných ukazatelů charakterizuje náboženskou světonázorovou orientaci i v první polovině osmdesátých let mírný, avšak patrný posun směrem k marxisticko-leninskému a vědecko-ateistickému přesvědčení.

Ve srovnání s celou řadou pro současnost podstatných sociálně ekonomických jevů a procesů, jako jsou kupříkladu industrializace, urbanizace, vědeckotechnická revoluce apod., které výrazně ovlivňují každodenní život lidí v jejich pracovních i mimopracovních činnostech a vztazích, stává se u nás náboženství postupně *okrajovou společenskou záležitostí*, a to zejména u mladé a střední generace. Hlásí-li se u nás ve výzkumech veřejného mínění k víře v boha pětina obyvatel, potom ve věku do 45 let je to pouhá sedmina. Teprve u starších 60 let dosahuje jejich podíl 40⁰/₀. Podobně je tomu také u náboženských činností jako jsou modlení, návštěva bohoslužeb a obřadů atd. K marxisticko-leninskému světovému názoru se u nás hlásí dvakrát tolik lidí jako k náboženskému. Ve věku do 45 let je tento poměr víc než trojnásobný. Označujeme-li náboženství v naší současné socialistické společnosti za okrajový jev, nemá to v žádném případě znamenat, že by bylo zcela překonáno či že je snad možné je považovat za pouhý přežitek. Navíc ústup náboženství nelze ztotožňovat s automatickým růstem ateistického vědomí. Dosavadní výchovné působení vědeckého ateismu vytváří zatím hlavně lidi nenáboženské, nikoli přesvědčené a důsledné vědecké ateisty. Přestože se u nás většina obyvatel nehlásí k náboženství a nevěří v boha, diskutovat s věřícími o zbytečnosti či zpátečnictví náboženského učení je ochotna pouze malá část (necelá čtvrtina).

V průběhu první poloviny osmdesátých let se v odpovědích obyvatel ČSSR projevuje určitý růst *světonázorové tolerantnosti*. Náboženství je méně odsuzováno, méně často se objevuje názor, že je nutno proti němu aktivně vystupovat, naznačují se možnosti jeho prospěšnosti a potřeby při výchově dětí a mládeže. Vědeckoateistická výchova se doposud šíří převážně jediné oficiálními společenskými institucemi — školou, společenskými organizacemi, sdělovacími prostředky. Mnohem méně prostřednictvím výchovy v rodině, ve skupině přátel a kamarádů apod. Snad i z toho důvodu, že je vědeckoateistické působení nuceno se obracet k natolik širokému a heterogennímu auditoriu, má jeho extenzita v mnoha ohledech značně zjednodušující, často povrchní a převážně pouze kvantitativní efekty. Chybí hlubší a specifitější zaměření,

umožňující intenzivnější působení a větší míru přesvědčivosti, které jsou typické například pro rodinnou výchovu. Její působení (zejména prarodičů) zůstává i nadále základem náboženské výchovy a světonázorové orientace [Foret 1986].

Přes značnou míru stabilizovanosti, kterou v náboženské oblasti života naši společnosti v posledních letech zaznamenáváme, se v žádném případě nedají přehlédnout *rozdíly podle některých sociálně ekonomických charakteristik*:

- V první řadě je třeba se zmínit o *územních* diferencích, hlavně podle republik. Například podíl těch, kteří se hlásí k víře v boha, je na Slovensku více než dvojnásobný než v Čechách. Přitom směrem k územním jednotkám nižších řádů (kraje, okresy atd.) se polární rozdíly projevují výrazněji.

- Určité odlišnosti se objevují také podle *pohlaví* dotázaných. Podíl věřících v boha je u žen oproti mužům dvojnásobně vyšší.

- Věku jsme se dotkli již v předchozím textu. Přesto alespoň ještě jeden příklad: do 30 let věří u nás v boha každý desátý obyvatel.

- Podle *ekonomické aktivity* patří k nejnáboženštějším duchodci, ženy v domácnosti a částečně také pracující v zemědělství. Naopak nejmenší religiozitu vykazují zaměstnanci a studenti s učením.

- Značnou roli hraje stupeň dosaženého školního *vzdělání*.

S vyšším vzděláním výrazně klesá nábožnost.

- Podobně klesá i s rostoucí velikostí trvalého *bydliště*. Největší tradiční religiozita se projevuje u obyvatel malých vesnic a obcí, kdežto ve velkoměstech (nad 100 tisíc obyvatel) nedosahuje ani 14 %.

Uvedené sociálně ekonomické charakteristiky sice vyjadřují určité rozdíly, avšak pro vlastní náboženskou či ateistickou světonázorovou orientaci se stávají stále méně významnými a určujícími. (6) Za uplynulá čtyři desetiletí došlo u nás k zásadním společensko-ekonomickým přeměnám, které kvalitativním způsobem přeformovaly životní způsob lidí, včetně světonázorových hledisek. Současně přinesly převratné proměny společenské podstaty a funkcí mnohých oblastí a sfér společenského života. Mimo jiné se dotkly také náboženství. Náboženské vědomí a chování přestalo u nás vycházet ze svých původních sociálně třídních kořenů, změnilo se jeho společenské postavení. Není tedy divu, že je v empirických výzkumech stále méně postižitelné a vysvětlitelné sociálně třídními charakteristikami věřících. V současné době se udržuje především v podobě místních lidových tradic a zvyklostí, předávaných cestou soukromé rodinné výchovy a udržovaných v rámci celé řady dalších starých obyčejů zejména starými lidmi. Proto se dnes u nás náboženství vyskytuje spíše ve vesnickém prostředí, proto také k nejdůležitějším současným zdrojům náboženské víry a náboženského chování patří rodinná výchova.

Určité rozpory se však projevují i v dosavadním procesu sekularizace. Ve své masové podobě totiž vytváří vedle skupiny skutečně uvědomělých vědeckých ateistů také mnohonásobně větší, a jak se ukazuje v průběhu let velice výrazně se v zásadě příliš neměnicí skupinu „nevyhraněných“ či „lhostejných“. Jejich světonázorové a životní orientace jsou fakticky imunní jak vůči náboženskému, tak i vědeckoateistickému výchovnému působení.

(6) K této skutečnosti uvádí K. Rychtařík: „Sociologický empirický výzkum a jeho výsledky nás stále znovu a znovu přesvědčují, že charakter sociálně ekonomických vztahů socialistické společnosti je sice významnou, určující podmínkou přetvářející činnosti lidí, ale není podmínkou jedinou. Jako určující determinanta může být často „potlačen“ jinými druhořadými, ale v dané chvíli dominujícími parametry. V této souvislosti... nebývají například dostatečně docenovány vliv a síla působení určitého mikroprostředí“ [Rychtařík 1985 : 149].

V empirických výzkumech uskutečněných u nás v první polovině osmdesátých let se nikde neprojevil často diskutovaný zvýšený zájem mládeže o náboženské otázky, provázený přitažlivou činností náboženských sekt, módními projevy zen-buddhismu, popřípadě dalšími novými podobami, známými v posledních letech mezi západní mládeží jako Nové náboženské formy. V určité omezené míře, v určitých specifických enklávách nebo ve zvláštních společenských prostředích mohou přirozeně takové jevy působit i na naši mládež. Celospolečenský záběr našich výzkumů však takové malé a statisticky nevýznamné projevy není schopen postihnout.

Co lze v tomto směru očekávat do budoucna? Na základě dosavadních šetření současného stavu a minulého vývoje religiozity v ČSSR lze předpokládat, že budoucí situace bude ovlivňována mnoha vzájemně souvisejícími skutečnostmi. Vedle politických a ideologických je třeba zdůraznit širokou oblast reálného životního způsobu. Zatímco náboženství nepřináší v zásadě nic nového, neboť svou povahou je nuceno se přidržovat po staletí stejných základních principů, mění se společenské a životní situace, za nichž se náboženské myšlenky a názory šíří. V posledních letech jsme svědky zvyšující se aktivity náboženských organizací. Vyplyvá to hlavně z krizového vývoje společenského života v celosvětovém měřítku, zvyšujícího se nebezpečí ohrožení míru a nukleárního zániku světa, snah zastavit vnitřní oslabování církve v důsledku sekularizačního procesu a z dalších faktorů, což se promítá do konkrétních místních podmínek a odráží se ve vědomí lidí a v jejich osobních prožitcích. Takové skutečnosti napomáhají ožивovat zájem o náboženská učení (označovaná jako nová často jen kvůli větší přitažlivosti).

Vlivy společenských podmínek však procházejí u každého jedince ohniskem jeho osobních životních prožitků. Jsou modifikovány průběhem osobních životních fází, jimiž každý jedinec naplňuje svůj reálný život. Ke zvláště vypjatým údobím náleží především mládí a stáří. Velice zřetelný bývá příklon k náboženství u starých lidí. V závěru života nutí blížící se konec člověka přímo jaksi pudově hledat jakoukoli naději sebezáchovy, možnost „přežítí“, včetně tak nejisté a problematické eventuality, jakou představuje tzv. posmrtný život. Proto se v tomto údobí obracejí k náboženství leckdy i lidé do té doby nenábožensští, popřípadě ateističtí.

Obdobně složitou etapou životních úskalí, plnou problémů a osobních krizí, je mládí. Ke všemu právě mládež vždy byla, je a bude jedním z nejdůležitějších objektů zájmu a působení náboženských organizací. V tomto ohledu hraje zvláště důležitou roli rodinné prostředí. Náboženské učení tradičně strání rodině a náboženské organizace mohou nahrazovat a zmírňovat nedostatky konkrétních případů. Současně ovšem i plně rozvinuté a pevné rodinné vazby se mohou v určitých případech opírat o náboženskou výchovu.

Budoucí přitažlivost a životnost náboženství závisí ve značné míře na společnosti. Nikoli však pouze na jejich politických a ideologických nástrojích, ale především na skutečných podmínkách, které se podaří pro život vytvořit, a to zvláště pro dvě uvažované fáze životního cyklu — mládí a pro stáří. Musí tedy jít v prvé řadě o dosažení konkrétních výsledků takových společenských institucí, jako jsou zdravotnictví, kultura, sociální péče, péče o rodinu, společenské organizace, naplnění a spokojenost v pracovních i mimopracovních aktivitách každého jedince atd. Tyto výsledky budou v převažující míře přispívat ke vzrůstu (v případě nedostatků a krizí ve společenských podmínkách) nebo naopak k poklesu (při jejich příznivém rozvoji a spokojenosti) zájmu o náboženské názory a činnosti. Každopádně je třeba počítat s tím, že „vztah mezi sociálním, vědeckotechnickým a kulturním rozvojem je mnohem zprostřed-

kovanější a složitější a přetrvávání náboženství v socialistické společnosti je dlouhodobější jev, než si někteří lidé představují“ [Prusák 1985 : 343].

Závěr

Pro vícenásobné empirické výzkumy je charakteristická celá řada metodologických zvláštností a nároků, jež kladou na výzkumníky. Od teoreticko-metodologických při přípravě výzkumu, přes organizačně realizační při sběru dat v terénu až po zpracovatelsko-analytické v závěrečné fázi zpracování a interpretace získaných výsledků. Právě tím, že tyto nároky provázejí empirický výzkum v celém jeho průběhu, ve všech jeho krocích a fázích, vyžadují co nejdůkladnější přípravu a zvládnutí v náležitém časovém předstihu před zahájením vlastního šetření. Na druhé straně vynaložená námaha stojí za to. Získaný obraz o charakteru a vztazích sledovaných sociálních jevů a problémů, o jejich vývojových i objektových proměnách a zvládnutostech je mnohem přesnější a komplexnější. Dosažené poznatky se potom nepochybně snáz stanou přínosem nejen pro samotnou vědní disciplínu, ale hlavně důležitým pomocníkem pro stále náročnější řídicí praxi, což platí při řízení složitých sociálních jevů a procesů všude. Nejen v oblasti vědeckého ateismu a religiozity.

Na druhé straně ovšem právě při empirickém zkoumání tak specifické a složité problematiky, jakou pro sociologii představuje religiozita, nabízejí vícenásobné výzkumy nejen pouze nové možnosti, ale přinášejí i hlubší poznatky, což je zejména cenné při rozsáhlých makrosociálních šetřeních na celorepublikové, či dokonce celostátní úrovni.

Použitá literatura

- Ejgirdas, A.: *Sočėtanijė diachronnyh metodov v sociologičėskich issledovanijach*. In: Metodologičėskijė i metodičėskijė aspekty sravnitelnyh sociologičėskich issledovanij. Moskva, Akademija nauk SSSR 1983.
- Filipcová, B. — Filipce, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
- Foret, M.: *Specifika sociologického zkoumání náboženské víry*. Sociologický časopis 1986, č. 1.
- Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
- Jadov, V. A.: *Metodologičėskoje obosnovanijė povtornyh i sravnitelnyh issledovanij*. Sociologičėskijė issledovanija 1985, č. 1.
- Kenkmann, P. O.: *Longitudinoje issledovanijė: opyt i problemy*. Sociologičėskijė issledovanija 1985, č. 3.
- Kosolapov, M. S.: *Metody analiza strukturnyh sdvigov*. In: Metodologičėskijė i metodičėskijė aspekty sravnitelnyh sociologičėskich issledovanij. Moskva, Akademija nauk 1983.
- Křenek, F. — Pavlincová, H.: *Světónázorová a hodnotová orientace středoškolské a učňovské mládeže ve vztahu k religiozitě*. Brno, KPÚ 1982.
- Metodičėskijė problemy shora informaciji v povtornom sociologičėskom issledovaniji*. In: Sovetskaja sociologija, tom II. Moskva, Nauka 1982.
- Metodologičėskijė problemy ocenki nádežnosti sdvigov pri povtornyh issledovanijach*. In: Sovetskaja sociologija, tom II. Moskva, Nauka 1982.
- Munk, J. — Buriánek, J.: *Některé problémy sledování dynamiky sociálních jevů*. Sociologický časopis 1980, č. 2.
- Prusák, P.: *Příčiny přetrvávání náboženstva v socialistické společnosti a ich prekonávání*. Ateizmus 1985, č. 4.
- Roško, R.: *Za bojovnú dialektickomaterialistickú sociológiu*. Sociológia 1983, č. 1.
- Rychtařík, K.: *Sociologie poznání a přeměny světa*. Praha, Svoboda 1985.
- Slavina, M. A.: *Sjem let spustja: povtornoje issledovanijė v studenčėskom obščėžitiji*. Sociologičėskijė issledovanija 1985, č. 3.
- Vodáková, A.: *Problém cílů srovnávání v běžném empirickém výzkumu*. Sociologický časopis 1978, č. 4.

Резюме

М. Форет: Методологическая специфика многократных исследований религиозности

В введении указывается на методологические особенности многократных исследований. Далее подытоживается доступный из литературы методологический опыт советских социологов из их богатой практики осуществления повторных исследований. Собственные достижения исследований религиозности иллюстрируются на результатах исследований населения ЧССР, осуществленных в 1980—1985 гг. Сравнение установленных различий, приобретенных на основе шести разных видов анализа, документирует помимо прочего, что религиозность играет второстепенную роль в сознании жителей Чехословакии, в виде продолжающийся, хотя несколько противоречивый процесс утраты религиозности.

Summary

M. Foret: Methodological Specifics of Multiplex Religiosity Research

In the introductory part, the methodological particularities of multiplex research are painted out. This is followed by summing up the methodological experience (which is accessible in literature) ensuing from the Soviet sociologists' rich practice in pursuing follow-up research. Actual findings obtained from research of religiosity are illustrated on the results of research into Czechoslovakia's inhabitants, carried out in 1980—1985. The comparison of the ascertained differences found by six various types of analysis provides, among other things, ample evidence in support of the marginality of the occurrence of religion in the consciousness of the population of Czechoslovakia, as well as of the continuing, though somewhat contradictory, process of secularization.